

УДК 94(438)

Ярослав Секо

РЕВІЗІОНІЗМ СЕРЕДИНИ 1950-Х РР. У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті аналізуються умови виникнення та основні положення ревізійоністської критики 1950-х рр.

Ключові слова: Східна Європа, ревізійонізм, сталінізм, марксизм, "соціалізм із людським обличчям".

Об'єктом дослідження є ревізійонізм як інтелектуальна течія в марксизмі.

Предмет статті – феномен ревізійонізму в суспільно-політичному житті Східної Європи, в якому отримали розвиток тогочасні проблеми політики, ідеології, мистецтва. При цьому, за основу взято діяльність польських, угорських та чехословацьких ревізійоністів.

Мета роботи – дослідження витоків ревізійонізму в Східній Європі та його вплив на суспільно-політичне життя.

Ця тема не отримала поширення у вітчизняній історіографії. Окремі згадки про ревізійоністів у наукових статтях із проблем опозиційного руху, не дають чіткого уявлення щодо історичної ролі явища. Більше уваги звернено в працях зарубіжних авторів – Ф. Фюре [1], В. Тисменяну [12], В. Волобуєва [6].

Період із 5 березня 1953 р. по 25 лютого 1956 р. став часом появи ревізійонізму – інтелектуального руху (Анджей Валіцький), стилю, культурної формації, моди (Адам Міхнік), "програм чи критичних пропозицій" (Вадим Волобуєв), що став першим викликом тотальному пануванню комунізму в суспільно-політичному житті народів Східної Європи. Парадокс ревізійонізму полягав у тому, що ніхто у 1950–1960-х рр. не міг допустити його перемоги, і лише поразка могла сприяти формуванню нової якості опозиції комуністичній владі. І ревізійонізм, всупереч власній волі, поразки зазнав.

Термін "ревізійонізм" виник на зламі XIX–XX ст. у полеміці Едуарда Бернштейна і Карла Каутського, коли останній вказував на невідповідність марксизму думок опонента. "Ревізіоніст" звучало м'якше ніж "ренегат" у полеміці Володимира Леніна і Карла Каутського [1, с. 724]. Знання цього, дозволяє зрозуміти особливості вживання слова у 1950-х рр. З одного боку, ревізійоністів, як і пів століття тому, робили відступниками, єретиками, і, навіть, зрадниками. "Ревізіонізм, – переконував Владислав Гомулка на IX пленумі Польської об'єднаної робітничої партії (далі – ПОРП), – це комплекс фальшивих і помилкових поглядів, які зводяться, по суті, до заперечення підтверджених життям, об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, до заперечення або підриву фундаментального досвіду революційного робітничого руху, який має загальне застосування на даному етапі історичного розвитку" [2, с. 206]. Аналогічна позиція прозвучала на засіданні ЦК КПЧ у червні 1957 р. з питань ідеологічної роботи партії. Секретар ЦК Й. Гендріх, у якості головної небезпеки називав ревізійонізм, який вівся ніби під гаслом боротьби проти сталінізму [3, с. 155].

Утім, "обвинувачені" партійний ярлик осмислювали з позицій позитивних категорій. У цьому був елемент гри. Змінивши знак на протилежний, партійні "фрондери" доводили умовність визначення і власне право на критичний перегляд усталених істин. У есе "Похвала непослідовності" (1958 р.), Лешек Колаковський доводить, що послідовним є кожен, хто маючи певну кількість несуперечливих загальних принципів, ретельно дбає про те, щоб у всьому, що він робить, перебувати в щонайбільшій згоді з цими загальними принципами. Довівши послідовність до повного абсурду, автор стверджував, що повна послідовність ідентична з практичним фанатизмом, і веде до загибелі всього живого на землі. Натомість непослідовність є джерелом толерантності [4, с. 43]. У протиставленні послідовності – непослідовності легко прочитується інша опозиція – сталінізму і ревізійонізму, у якій останній, беручи на себе образ юродивого, починає оспарювати "несуперечливі загальні принципи". Ревізіонізм діяв із середини, тому вкрай важливо було перебувати в межах пануючого дискурсу, бо кожна непослідовність можлива лише там, де існує поняття послідовності.

Ревізіонізм маркував себе інтелектуальною критикою пануючої світоглядної системи, виступаючи не проти неї, а навпаки, за її збереження в удосконаленому варіанті. По суті, ревізіоністи виступили у ролі класичної інтелігенції, яка, згідно Умберто Еко, має бути критиком, і зобов'язана насамперед критикувати "своїх". І головне – "інтелігенція не повинна справлятися з кризами, інтелігенція повинна створювати кризи!" [5, с. 124]. Ревізіоністи, облишивши послідовність, створили кризу, виступивши єдиним фронтом, але без спільного командування, проти сталінізму.

Відтоді, ревізіонізм – це сукупність політичних ідей, що більш-менш належали до соціалістичної традиції, але які важко було б поєднати загальним авторством або навіть загальним духом [1, с. 724].

Ревізіонізм, як показав російський дослідник Вадим Волобуєв на польському прикладі, мав різні тлумачення. У нього вкладали відмінний від ідеологів і функціонерів ПОРП зміст, що змінювався під впливом політичної кон'юнктури. Так, польські комуністичні діячі 1950-х рр. ревізіоністами називали марксистів, які однозначно висловлюючись за соціалізм, відкидали цілісність офіційного вчення. В умовах, коли партія завойовувала владу, вони виступали за зменшення партійно-державного всевладдя, перетворення її у партію соціал-демократичного типу, ставили під сумнів диктатуру пролетаріату й перевагу соціалізму над капіталізмом. Критикуючи соціалістичний характер будівництва суспільного життя, вони пропагували ідеї інтегральної демократії, свободи для всіх, вільної гри всіх політичних сил [6, с. 48]. Отож, на думку В. Волобуєва, польський "ревізіонізм" – це програми чи критичні пропозиції, спрямовані на перегляд основоположних принципів функціонування політичної, економічної і ідеологічної систем у ПНР. Ревізіоністи не піддавали сумніву цінності марксизму як ідеології, і не прагнули до скинення суспільно-політичної системи Народної Польщі [6, с. 48].

Цікаву думку щодо ревізіонізму висловив А. Міхнік, який побачив у ньому не фракцію у комуністичній партії чи партійному апараті, а – стиль, культурну формацію, моду: "Він був критикою сталінської системи, яку вели її нащадки. Він був розпачливою реакцією людей, які піддалися спокусі комуністичної утопії. Він був виявом сорому людей, які, засліплені, брали участь у тоталітарному руйнуванні. Він був... бунтом цвіту проти коріння" [2, 208].

Появу ревізіонізму в Східній Європі переважно пояснюють декількома фундаментальними процесами – появою молодого покоління інтелігенції, відсутністю "довгої школи тоталітаризму", потягом до демократичних цінностей. Про "бунт цвіту проти коріння" щойно згадувалося, тому розглянемо інші процеси. Філософ Л. Колаковський писав: "На відміну від Росії, де кілька десятиліть, позначених нечувано жорстокими й тотальними в застосуванні формами утистки та майже абсолютною культурною ізоляцією, значною мірою відібрали в людей знаряддя для будь-якого опору й навіть мову, якою цей опір можна було б висловлювати, полякам було відносно неважко струшувати з себе ідеологічний бруд советизму" [7, с. 221].

Західні орієнтації, ментальні особливості, посилення економічної кризи впливали на суспільні наслідки, бо, на переконання французького історика Франсуа Фюре, східноєвропейські суспільства не були "советизованими", а отже, "Старий світ був надто близьким, а довоєнне життя здавалося ще привабливішим у порівнянні з тим, що відбувалося після війни" [1, с. 718]. Але це один бік медалі. Приймаючи його важко зрозуміти, чому не "советизовані" громадяни не відкинули соціалізм, а, навпаки, до 1968 р. намагалися його удосконалити? Можливе пояснення дає Зденек Млинарж, вказуючи на різницю ставлення до офіційного вчення радянських студентів і вихідців зі Східної Європи: "Для нас роботи Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна були тою літературою, де ми шукали відповіді на питання самого життя. Для радянських студентів це був лише обов'язковий навчальний матеріал" [8, с. 19]. Без віри в соціалізм, ревізіонізм не зміг би стати впливовою інтелектуальною течією, і, за прикладом давніх гностичних течій, що паразитували на мові християнства, був би приречений на безкінечне дроблення й згасання. Натомість, віра у соціалізм зробила ревізіонізм єдиною можливою формою опозиційності до офіційного вчення.

Специфіка останнього полягала у зовнішньому нагадуванні схоластичних моделей середньовіччя – існування догм, абсолютних авторитетів, канону інтерпретації, що закріплювалися власним мартирологом. Збій, по суті, розпочався з останнього. У країнах Східної Європи не було мавзолеїв, а тому їх лідери не могли апелювати до сформованої вітчизняної традиції. Георгій Дімітров, Вилко Червенков, Болеслав Берут, Матяш Ракоші, Клемент Готвальд отримували легітимність не стільки від народу, як від Йосипа Сталіна.

Смерть Й. Сталіна розкувала критичність думки, що ховалась у чиновницьких кабінетах, редакціях газет, творчих майстернях. Поява ревізіонізму була настільки стрімкою, що можна прийти до висновку: Й. Сталін помер вчасно. У останні роки його життя партфункціонери перебували в очікуванні нової хвилі репресій, визріло молоде покоління позбавлене страху, посилювалася економічна криза тощо. Отож, ревізіонізм отримав тему. Цінність 1956 р. полягала в тому, що після критики "культу особи" Й. Сталіна, критика окремих вад системи змінилася цілісною критикою системи. Імре Надь сказав про це відверто: "В минулому ми допустилися не помилок, а злочинів" [9, с. 211]. Тепер можна було не розмінюватися на жанри, а критикувати й відкидати сталінізм. Іншими словами, ревізіоністи отримали метод.

Розвінчання "культу особи", здійснене М. Хрущовим на XX з'їзді КПРС, стало "підніжкою" для "братніх" компартій. Вирішуючи внутрішні завдання, радянське керівництво не прорахувало можливих міжнародних наслідків. Смерті К. Готвальда і Б. Берута у 1956 р. також не додали

стабільності режимам. Найчутливіше відреагувала молодь, яка в силу своєї незіпсованості, відсутності кар'єризму й великої віри в соціалізм почала процес самоочищення.

Репресії під час встановлення радянської влади, обґрунтовувалися відомою сталінською тезою: в міру наближення до соціалізму, кількість ворогів збільшуватиметься, особливо в партії. Така логіка неминуче вела молодь до вивчення ідеології. Згідно свідчення чехословацького ревізійніста З. Млинаржа, "Звернувшись до марксистської літератури, вони виявили: те, що видавалося офіційними партійними пропагандистами за марксизм-ленінізм, знаходиться в прямій суперечності з цілим рядом ідей Маркса і Леніна" [8, с. 50].

Ревізіонізм народився із розчарування. Переважна більшість прихильників "революції умів" були членами партії, вірні тим ідеалам, в які вони щиро повірили після 1945 р. Ідеалізуючи своїх вождів, вони ніяк не могли повірити у їх зраду, доки це не відкрилося силою нових обставин. Сильне розчарування і самоосудження перетворили їх в найпалкіших і безкомпромісних критиків злочинів сталінізму [10, с. 550]. "У цьому величезному натовпі молоді, що виступала в ім'я здобуття свободи, – писав Ф. Фюре, – було багато таких, принаймні серед найактивніших борців, хто ще вчора гаряче підтримував диктатуру пролетаріату. Сьогодні вони вимагали демократизації режиму, яку не так давно називали буржуазною ілюзією. У кінці війни вони вбачали у переможному більшовизмі запоруку національного відродження та соціального визволення; а через кілька років, коли більшовизм утвердив панівне становище, вони побачили свої країни під чоботом Червоної Армії, а суспільство – під контролем НКВС. Десталінізація, розпочата в Москві, надавала їм ще одну можливість боротьби за віру та майбутнє рідних країн: для цього потрібно було вивести з гри людей і установи, які заплямували себе співробітництвом з агентами Й. Сталіна. Для них ніякої революції не відбулося ні в 1945, ні в 1947 роках: вона розпочиналася для них саме тепер, у 1956-му, завітчана національними кольорами" [1, с. 273].

Це пояснює чому ревізіонізм розпочався у владних коридорах, а своєрідним почерком стала підтримка реабілітованого партією політика. У ньому вони бачили своєрідне повернення до "правильного" курсу, у його стражданнях – гарант непорушності й незворотності. Критика Й. Сталіна залишила місцевих комуністичних лідерів наодинці з пам'яттю їх суперників, знищених під час політичних процесів кінця 1940-х рр. У них, не завжди обґрунтовано, побачили альтернативу. Їх смерті, або переслідування стали свідченнями чесності й партійної принциповості. Політики типу Ласло Райка, Рудольфа Сланського чи Трайчо Костова стали знаменами ревізіонізму, а Імре Надь і Владислав Гомулка – його уособленням. Польський священик і громадський активіст Юзеф Тішнер передав тогочасне бачення: "Мало хто пам'ятав, що Гомулка робив, перш ніж його усунули. Зважали на те, що він сидів" [11, с. 56]. Ревізія образів переплелася з ревізією цінностей, а процес реабілітації – із суспільною дискусією щодо змісту соціалізму.

Уособленням політика-ревізійніста став І. Надь. Зазнавши переслідувань у сталінський час, він у липні 1953 р. став прем'єр-міністром Угорщини. Якби І. Надь обмежився фразою "Що то за соціалізм, який не може забезпечити себе хлібом?" [9, с. 211], то всерівно залишився б у історії ревізіонізму. Але він пішов далі. На його думку, подальший розвиток соціалізму вимагав нового підходу до марксизму. Замість ідеалізації як священної догми, ця філософія мала пристосовуватися до нових реалій. Крім того, І. Надь стверджував, що соціалізму загрожувало виродження політичної влади у режимах радянського типу, де народовладдя "вочевидь підмінялось партійною диктатурою, що спирається не на членів партії, а на особисту диктатуру і намагається перетворити партійний апарат, а через нього і членів партії, на знаряддя диктатури". На переконання І. Надея, авторитарний режим не мав нічого спільного з гуманним соціалізмом: "Його влада позбавлена духу соціалізму або демократизму, вона пронизана бонапартистським духом диктатури меншості. Її цілі далекі від марксизму, від принципів наукового соціалізму, а підпорядковані автократичним поглядам, що підтримуються будь-якою ціною і засобами" [12, с. 86].

"Липневий шлях" передбачав радикальні реформи в усіх сферах суспільного життя країни. Провідне місце відводилося соціальним питанням: "Єдиним для трудового народу вірним, приємним, реальним шляхом демократичних перетворень є постійне покращення умов життя, матеріального добробуту, культурного рівня, соціального забезпечення всього населення" [13, с. 50]. І. Надь багато уваги приділив роботі по удосконаленню правового захисту трудящих, наголошуючи, що порушення чинного законодавства, зловживання владою, прояви бюрократизму "похитнули віру в законність, послабили зв'язок трудового народу з державними органами, сільськими і міськими радами". Щоб позбутися цих явищ і не допустити їх у майбутньому, І. Надь запропонував провести демократизацію всієї політичної системи, забезпечити зростання ролі парламенту в житті країни, розширити функції органів місцевого самоврядування [13, с. 50]. Власне, у цій програмі синтезовано зміст "соціалізму з людським обличчям".

Якщо І. Надь новому курсу залишився вірним до смерті у 1958 р., то В. Гомулка, прийшовши до влади під гаслами ревізіонізму, подальшу політику проводив згідно принципу "Париж вартує меси".

На IX пленумі ЦК ПОРП, В. Гомулка розкритикував філософа Л. Колаковського, літературознавця Р. Зіманду, поета В. Ворошильського, протиставивши їм власне розуміння марксизму, включно з такими фундаментальними поняттями як диктатура пролетаріату, демократичний централізм, пролетарський інтернаціоналізм, керівна роль комуністичної партії і робітничого класу [14, с. 655]. На думку Петра Вандіча, В. Гомулка був ідеалістом, навіть пуританином у публічному житті, але також суворим борцем, людиною з низів і не довіряв інтелігенції. Обравши серединний курс між ревізіоністами і догматиками, що прагнули повернутися до жорстких методів, він намагався приборкати обидві групи. Коли припустити, що метою В. Гомулки було перекидання мосту між партією та нацією, аби легітимізувати партію, стає зрозумілим, що він не був зацікавлений у подальшому послабленні комунізму [15, с. 314].

Ревізіонізм поширювався нижчими ешелонами офіційної вертикалі. Мистецькі спілки, наукові та освітні установи стали провідниками його ідей. У червні 1955 р. центральний орган ПОРП "Нове дрого" опублікував статтю літературознавця С. Жулкевського "Про актуальні літературні дискусії". У ній визнавалася необхідність замінити не популярні командно-адміністративні методи керівництва літературним процесом терплячим роз'ясненням лінії партії й переконанням у її правоті. У жовтні 1955 р. на сторінках польської преси дискутували щодо перспективи розвитку гуманітарних наук. Основна думка ініціатора дискусії, відомого соціолога Ю. Халасінського, зводилася до того, що розвиток суспільних наук може бути продуктивним лише в умовах ідейного розмаїття і конкуренції між різними течіями суспільної думки [14, с. 628].

Аналогічні процеси відбувалися в інших країнах. На з'їзді чехословацьких письменників у квітні 1956 р. піддано сумніву основні положення марксизму-ленінізму: керівна роль робітничого класу і КПЧ у будівництві нового суспільства, а також принципи партійності й класовості в літературній і науковій творчості. У Словаччині інтелектуальні кола вимагали перегляду питання про "буржуазних націоналістів" і ревізії політичного процесу по їх справі, розширення повноважень словацьких національних органів. Особливою активністю відрізнявся голова Словацької академії наук О. Павлик [3, с. 148].

Ревізіонізм проникав у суспільство через пресу, суспільно-політичні клуби, молодіжні акції тощо. Помітним явищем у польській пресі з вересня 1956 р. став тижневик "По prostu", який із органа Союзу польської молоді перетворився у видання "студентів і молоді інтелігенції", поставивши за мету оживити суспільне життя в провінції і підтримати там молодих прихильників марксизму [6, с. 19]. Схожі завдання мали "Літературна Лодзь", "Нова течія", "Нова культура". На сторінках останнього опубліковано "Поему для дорослих" Адама Важики з гострою критикою влади. В Угорщині таку ж функцію виконувала "Літературна газета" ("Iradalmi ujság") – друкований орган Союзу письменників.

Збільшилася кількість творчих клубів. Учасники будапештського гуртка Ш. Петефі обговорювали питання демократизації громадянського життя і подолання сталінської спадщини. Так, письменник Тібор Дері виступив проти системи, яка зробила можливими сталінські злочини: "Поки ми спрямовуємо критику на окремі особистості, замість того, щоб з'ясувати, чи ці помилки виходили із самої системи, із самої ідеології, ми не досягнемо нічого, окрім того, що одне зло поміняєм на менше. Вірю, ми позбавимось теперішнього керівництва. Боюсь лише, що слідом за шкутильгаючими біговими кіннями поплентаються осли... Нам слід шукати в соціалістичній системі помилки, які не тільки дозволять нашим керівникам зловживати владою, а й роблять неможливим ставлення один до одного з людяністю, якої ми заслуговуємо. Це все структурні помилки, що принижують особисті права людини і збільшують тиск на неї [12, с. 87].

Резонансними виявилися збори 27 червня 1956 р., за участі понад 6 тисяч жителів столиці. Виступаючи розкритикували діяльність М. Ракоші та очолюваної ним партії. Як підсумок, за декілька днів в Угорській партії трудящих змінився лідер, а новий керівник – Ерне Гере, гурток Ш. Петефі назвав осердям навколо якого "утворився другий політичний центр, що протиставляв себе справжньому політичному центру країни – Центральному комітету Угорської партії трудящих" [13, с. 63].

Понад сімдесят учасників варшавського "Клубу кривого колеса" (1955 р.), а це переважно члени ПОРП, працювали в секціях – суспільствознавчій, театральній, образотворчого мистецтва, графіки, філософії і лялькового театру. До початку серпня 1956 р. кількість клубів у Польщі досягла приблизно 130, а до осені – понад 200. У квітні створено "Загальнопольський центр співпраці клубів". Паралельно до нього, при редакції "По prostu", діяв Центр клубів молоді інтелігенції. Ці клуби прагнули відродити героїчний дух перших років будівництва соціалізму і в працях класиків марксизму намагалися відшукати риси "істинного" соціалізму, пізніше викривленого сталінізмом. Найобговорюванішими питаннями були: подолання сталінізму і роль партії в суспільстві; плюралізм думок і роль партії в суспільстві; роль інтелігенції в суспільстві; відношення до національно-

патріотичним рухів (зокрема, реабілітація Армії Крайової); проблема національної незалежності; партійність в літературі й мистецтві, свобода художньої творчості [6, с. 24].

Ревізіонізм конкурував не тільки з ортодоксами. Власне, основна його полеміка була з собою. Потрібно було довести можливість побудови "соціалізму з людським обличчям". З огляду на це, варто розглянути методологічні засади ревізіонізму.

На думку А. Валіцького, ревізіонізм розривав із більшовизмом, намагався поєднати своє туманне розуміння соціалізму з ліберально-демократичними цінностями. Марксизм став теорією історії і методом досліджень, а не програмою будівництва ідеального комунізму [16, с. 460]. Як зазначав З. Млинарж, "Комуністи-реформатори робили акцент на гуманістичних аспектах марксистської теорії, на прихильності свободи особистості й стали розглядати класову боротьбу лише як засіб досягнення цих цілей. Логічним підсумком їх роздумів було протиставлення ідей Маркса, а іноді й Леніна, офіційній ідеології. Головна проблема, на думку комуністів-реформаторів, полягала в тому, що пануюча ідеологія відійшла від справжніх ідей Маркса, а тому перестала виконувати функції наукового об'єктивного пізнання, трансформувалася у хибну свідомість" [8, с. 50]. Характерною рисою ревізіонізму була віра у спроможність партії виправити помилки. Ідея про те, що суспільство могло б самостійно знаходити вірні рішення без партії з її ідеологією, здавалася їм повністю не прийнятною. Вони продовжували вірити, що їх ідеологія, їх партія висловлюють "корінні, історичні і об'єктивні" інтереси робітничого класу і всього суспільства краще будь-якої іншої ідеології і партії [8, с. 52].

Ревізіоністи виступали проти абсолютизму партії, крайнощів націоналізму, антирадянської риторики. Вони не мали жодних симпатій до Католицької церкви, вважаючи її віджилим соціальним інститутом [2, с. 211]. На думку А. Міхніка, ревізіоністи "домагалися демократизації політичного життя, в тому числі демократії всередині партії, гласності, правопорядку, свободи преси. Вони вимагали незалежності профспілок і розвитку робітничих рад, у чому вбачали шлях до народовладдя. Вони висловлювалися за "польський шлях до соціалізму", що означало ліквідацію диктату московського центрального керівництва. В ім'я егалітарних вартостей вони вимагали ліквідації так званих крамниць за жовтими фіранками та інших матеріальних привілеїв людей з апарату влади. Вони вимагали відмови від програми колективізації села, децентралізації управління та впровадження в дію ринкових механізмів" [2, с. 121].

Ревізіонізм надзвичайно іронічний. Апелюючи до поняття "соціалізм", ревізіоністи відкривали його зміст через відкидання перегинів існуючого ладу. Л. Колаковський, наслідуючи апофатичний метод богослів'я, пояснював зміст соціалізму: "Соціалізм – це не:

Суспільство, в якому людина, що не скоїла жодного злочину, сидить вдома, очікуючи на поліцію.

Суспільство, в якому одна людина нещасна, бо говорить те, що думає, а інша щаслива, бо не говорить про те, що думає.

Суспільство, в якому людина живе краще, бо не думає зовсім.

Держава, сусіди якої проклинають географію.

Держава, яка хоче, щоб усі громадяни мали однакові погляди у філософії, міжнародній політиці, економіці, літературі та етиці.

Держава, де уряд визначає права громадян, а не громадяни визначають права уряду.

Держава, в якій існує приватна власність на засоби виробництва.

Держава, яка вважає себе соціалістичною, оскільки ліквідувала приватну власність на засоби виробництва.

Держава, яка завжди знає волю народу, перш ніж запитати його про це.

Держава, в якій філософи і письменники завжди говорять те саме, що й генерали та міністри, але завжди після них.

Держава, в якій результати парламентських виборів завжди можна передбачити.

Держава, яка не хоче, щоб її громадяни читали попередні номери газет" [12, с. 81].

Суть апофатичного методу полягає в усвідомленні всіх віднесених до об'єкту предикатів як не точних чи хибних, із метою отримання відповіді на питання, "що не є соціалізм?", із якого потім з'ясується справжній образ. Доведена до кінця, така логіка привела до іронічного зауваження інтелігенції 1970-х рр., що прикметник "соціалістичний", напевно, означає ніщо інше як частку "не" [10, с. 528].

Ревізіоністська критика відмовляла сталінському соціалізму в претензії на єдиновірну форму еволюції марксизму, позбавляла статусу універсальної теоретичної моделі, та зразка для будови соціалістичного суспільства. Отже, тісний світ сталінського соціалізму розширювався, а можливості для творчої інтерпретації зростали.

Згідно з теоремою К. Гьоделя про неповноту формальних систем, кожна внутрішньо не суперечлива система в своїй основі складається із тверджень, які не можуть бути логічного

доведені в межах цієї системи. Доведення таких аксіом можливе в системі вищого порядку, в межах якої попередня система є складовим елементом. Однак, і друга система має свої аксіоми, які доводяться з площини іншої системи і т.д. Таке розуміння властиве сталінському варіанту марксизму з його аксіомами – класовою боротьбою, безальтернативністю революцій, диктатурою пролетаріату, партією як виразником цих інтересів тощо. Логічно впорядковані й узгоджені між собою вони складали ядро сталінізму. І тільки їх розгляд із площини вищої системи – ленінізму чи раннього марксизму, підкреслювали, в уяві ревізіоністів, необґрунтованість претензій на універсальність.

Тобто, ревізіоністи в площині теорії все ускладнювали. Розбираючи доволі прості, хоча й грубі, сталінські схеми, вони руйнували усталений спосіб життя, реалізований на їх основі. Сталінська інтерпретація марксизму відповідала доволі примітивним прагненням революційної юрби, не здатної до критичного мислення, але сповненої віри в свою здатність побудувати новий світ. Ця інтерпретація відповідала на актуальні питання сьогодення – "кто виноват?" і "что делать?", без ускладнень відповіді різними умовами.

Сталінська модель перемогла тому, що з самого початку орієнтувалася на люмпенізовані верстви пролетаріату, їх інстинкти і бажання. На думку Яцека Куроня, "Марксизм є, чи в будь-якому разі був на той час, дуже привабливим для молодих людей, так само як і для тих, хто швидко просувається... За допомогою кількох десятків відносно простих формул така людина дозволяє собі пояснювати безліч складних суспільних явищ" [17, с. 49]. Не випадково, ревізіонізм – це виступ інтелектуалів проти мас. І хоча ревізіоністи не вповні стали інтелектуалами (в західному розумінні слова), все ж, вони прагнули високого рівня мислення. Що в принципі, не позбавляло їх помилок. Слабкість ревізіонізму за межами партійних, журналістських чи мистецьких сфер, перетворила його на бунт приречених. Комуністи-реформатори, на думку З. Млинаржа, спиралися на більшість суспільства, яке виступало за соціалізм і відкидало реставрацію капіталізму. Проте, вразливим місцем була "ідеалізація істинного становища абсолютної більшості" [8, с. 56]. Реалії виявилися такими, що ревізіоністи виявилися розколотими на тих, хто працював у сфері культури й публіцистиці, та діячів партійного апарату [8, с. 57]. Ревізіоністи програли як "потенційна опозиція", як ідеологи, "оскільки їхня спроба модернізації марксизму та олюднення комунізму виявилася химерою" [2, с. 212]. Проблема ревізіоністів полягала в характері поразки. То була поразка людей, усунутих від впливових владних крісел, і аж ніяк не відхід до міцної ліво-демократичної платформи [12, с. 84].

Ревізіоністи XIX–XX ст. висловлювали впевненість, що шляхом мирної еволюції на зміну капіталізму прийде соціалізм, намагалися перетворити соціалістичний рух із теоретичного і практичного протистояння капіталістичній системі в парламентський рух в середині цієї системи [18, с. 500]. Їх ідейні спадкоємці так далеко не пішли. Причина полягала в різних умовах інтелектуального дискурсу. Полемічність марксизму XIX ст. змінилася державним доктринерством XX ст. Марксизм, який в XIX ст. вимагав рівності в полеміці з іншими ідеологіями та внутрішніми течіями, у XX ст. виявився вкрай нетерпимим щодо них. Тому в 1950-х рр. ревізіонізм, по суті, одразу зайняв нішу зовнішньої опозиції, хоча й діяв з середини. Антикомуністи перебували на узбіччі громадського життя й не мали права голосу. Тому критика партійної лінії, могла відбутися тільки мовою ревізіонізму.

Але без розриву пуповини, ревізіонізм 1950–1960-х рр. був позбавлений можливості ідейно розвиватися. Звідси безжальність оцінки А. Міхніка: "Ревізіонізм відкидав тоталітарну доктрину і практику, апелюючи до марксистської мови та комуністичної системи цінностей. Формулюючи свою критику він враховував внутрішні та міжнародні реалії. Таким чином, він ставав водночас болем одурених, які прямували шляхом самообману" [2, с. 208].

Звільнення марксизму від сталінських пут у випадку ревізіоністів не розвинулося в новий проект. "Соціалізм із людським обличчям" на рівні гасла виглядав симпатично, але позбавлений сталінського догматизму, не мав шансу реалізуватися. Його аргументи щодо пом'якшення генеральної лінії компартій, дозволили останнім позбутися сталінських перегинів. Але про досягнення ідеологічної завершеності мови не йшло. Саме тому кар'єрна логіка вела ревізіоністів або у партію, або у дисиденство. Вони започаткували дискусію, але продовжувати її мали інші, з якісно інших методологічних позицій. Ревізіоністи не змогли розстатися з ілюзією комунізму бо щиро вірили в "марксову ілюзію свободи", допоки танки не припинили полеміку.

Список використаних джерел

1. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті / Ф. Фюре. – К.: Дух і Літера, 2007. – 810 с.
2. Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику / А. Міхнік. – К.: Дух і Літера, 2009. – 554 с.
3. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2-х кн. / Отв. ред. В. Марьина. – М.: Наука, 2005. – Кн. 2. – 558 с.
4. Колаковский Л. Похвала неконсеквентности / Л. Колаковский. – К.: Грані-Т, 2012. – 320 с.
5. Эко У. Полный назад! "Горячие войны" и популизм в СМИ / У. – М.: Эксмо, 2007. – 592 с.
6. Волобуев В. Политическая оппозиция в Польше. 1956–1976 / В. Волобуев. – М.: Институт славяноведения РАН, 2009. – 240 с.
7. Колаковский Л. Мои правильные взгляды на все / Л. Колаковский. – К.: Вид. дім "Кисво-Могилянська

академія", 2005. – 280 с. 8. Млынарж З. Мороз ударил из Кремля / З. Млынарж. – М.: Республика, 1992. – 287 с. 9. Коротка історія Угорщини / [ред. Петер Ганак]. – Ніредьгаза, 1997. – 224 с. 10. Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Л. Контлер. – М.: Весь мир, 2002. – 656 с. 11. Міхнік А., Тішнер Ю., Жаковський Я. Розмови між паном і панотцем / А. Міхнік, Ю. Тішнер, Я. Жаковський. – К.: Дух і Літера, 2013. – 624 с. 12. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / В. Тисменяну. – К.: Мегатайт, 2003. – 336 с. 13. Король І. Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів / І. Король. – Ужгород: вид-во В. Падяка, 2003. – 200 с. 14. Польша в XX веке. Очерки политической истории / [Ответственный редактор А. Носкова]. – М.: Индрик, 2012. – 952 с. 15. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – 464 с. 16. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія комуністичної утопії / А. Валіцький. – К.: Всесвіт, 1999. – 510 с. 17. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог / Я. Куронь. – К.: Дух і Літера, 2012. – 264 с. 18. Маркузе Г. Разум и революция. Гегель и становление социальной теории / Г. Маркузе. – СПб.: Владимир Даль, 2000. – 542 с.

Ярослав Секо

РЕВИЗИОНИЗМ СЕРЕДИНЫ 1950-Х ГГ. В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

В статье анализируются условия возникновения и основные положения ревизионистской критики 1950-х гг.

Ключевые слова: Восточная Европа, ревизионизм, сталинизм, марксизм, "социализм с человеческим лицом".

Yaroslav Seko

REVISIONISM MID 1950 S. IN EASTERN EUROPE

This article analyzes the conditions of and guidelines revisionist critics 1950s.

Key words: Eastern Europe, revisionism, Stalinism, Marxism, "socialism with a human face".

УДК 327(477)

Ірина Ільчук

УКРАЇНА-ПОЛЬЩА: ВІДНОСИНИ У ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ (1991–2010 РР.)

У статті автор розглядає деякі політичні аспекти процесу становлення українсько-польських відносин у період 1991–2010 рр. в контексті європейської інтеграції України.

Ключові слова: Україна, Польща, політичні відносини, співробітництво, євроінтеграція.

Українсько-польські відносини мають багатовікову, складну, суперечливу історію, заповнену як спільною звитягою та співробітництвом, так і кривавим протистоянням. Не в останню чергу і тому, що міжсусідські стосунки, в які глибоко вплетений етнічний чинник, не бувають простими й однозначними. Республіка Польща – найбільша за територією і населенням держава із західних сусідів України. Географічно та історично склалося так, що Польща є важливим мостом, що сполучає Україну із Західною Європою.

Об'єктивне і ґрунтовне вивчення політичної складової сучасних українсько-польських міждержавних відносин дасть змогу виокремити пріоритетні напрями й орієнтири у зовнішній політиці двох країн, розкрити взаємовплив на останню, з'ясувати природу і тенденції розвитку проблем, які негативно позначаються на двох сторонніх стосунках, окреслити значення і роль провідних держав Заходу, Російської Федерації та інших країн Центрально-Східної Європи в українсько-польських відносинах, спрогнозувати розвиток політичного діалогу між Києвом і Варшавою на перспективу.

Означені проблеми запропонованої теми знайшли певне висвітлення у працях як українських, так і зарубіжних істориків. Вагомий внесок у розробку цієї теми здійснили С. і О. Антонюки [1, с. 11–19], О. Брусиловська [3, с. 641–647], С. Віднянський [8], А. Задорожня [7], А. Киридон [9], Н. Климець [10], В. Трофимович [12], Л. Чекаленко [13; 14, с. 26–31], Я. Драус [5, с. 32–41; 6, с. 38–44], Д. Матерняк [16] й інші українські та польські автори. Разом з тим політичний аспект двох сторонніх відносин потребує подальшого вивчення та аналізу.

Метою статті є розгляд політичних відносин України і Польщі в 1991–2010 рр. в європейському контексті.

Розпад СРСР призвів до розвалу біполярної системи, на яку спирався тодішній міжнародний порядок. Поява нових держав змінила політичну мапу Європи. У новій геополітичній конфігурації